

PROV. BESTUUR VAN DRENTHE	
No.:	_____
Ingek.:	- 9 JAN 2009
AFDELING	
TE BEH. DOOR:	
DWS:	G.AFD.:

Secretariaat

Leonard Springerlaan 23
9727 KB Groningen
Postbus 481
9700 AL Groningen

Telefoon: (050)-5267192
Fax: (050)-5269819

Email-adres: mansveld@semoordnederland.nl
Website: www.semoordnederland.nl

Provinciale Staten van de provincie Drenthe
t.a.v. de Statengriffie
Postbus 122
9400 AC ASSEN

Groningen, 8 januari 2009

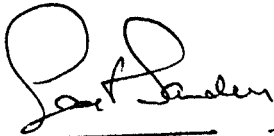
Kenmerk: wm/id-advies 084/08

Betreft: advies SER Noord-Nederland inzake anticiperen op de mogelijke gevolgen van de kredietcrisis.

Geachte heer, mevrouw,

Hierbij zenden wij u ter informatie het door SER Noord-Nederland uitgebrachte advies inzake anticiperen op de mogelijke gevolgen van de kredietcrisis.

Met vriendelijke groet,

Prof. dr. G.J.E.M. Sanders,
voorzitter.

Secretariaat

Leonard Springerlaan 23
9727 KB Groningen
Postbus 481
9700 AL Groningen

Telefoon: (050)-5267192
Fax: (050)-5269819

Email-adres: mansveld@semoordnederland.nl
Website: www.semoordnederland.nl

Aan de voorzitter van het
Samenwerkingsverband Noord-Nederland
Dhr. J.A. Jorritsma
Postbus 239
9700 AE Groningen

Groningen, 18 december 2008
Betreft: ongevraagd advies 084/08
Behandeld in de vergadering van de SER Noord-Nederland d.d. 12 december 2008
Inzake anticiperen op de mogelijke gevolgen van de kredietcrisis
Bijlage: 1

Geachte heer Jorritsma,

Op 12 december jongstleden is in de SER Noord-Nederland gesproken over de mogelijke gevolgen van de kredietcrisis voor Noord-Nederland en hoe hier op te anticiperen. Uitgangspunt voor de discussie was bijgevoegde notitie "Korte verkenning naar de mogelijke invloed van de kredietcrisis op de economie van Noord-Nederland" van 5 december jongstleden welke in opdracht van de raad is gedaan door dhr. prof. dr. mr. Jepma, lid-deskundige van de raad.

Alhoewel in de toekomst kijken onmogelijk is, is de raad van mening dat op dit moment het meest waarschijnlijke scenario een forse recessie is. In het zicht van de kredietcrisis en de verwachte recessie is de algemene uitgangspositie van Noord-Nederland relatief gesproken niet ongunstig. De consumptie zal naar verwachting niet harder door de economische neergang worden getroffen dan elders in Nederland; de export houdt zich door de pakkeetsamenstelling en door de regionale focus waarschijnlijk relatief goed staande; relatief omvangrijke publieke middelen zijn reeds voor de kredietcrisis toegezegd en in de sfeer van voorgenomen investeringen is historisch gezien sprake van een piek.

De risico's hierbij echter zijn:

- Eerder toegezegde publieke middelen zouden toch weer onder invloed van de recessie en de verslechterende overheidsfinanciën ter discussie kunnen worden gesteld, bijvoorbeeld op grond van het argument dat in Noord-Nederland sprake is van onvoldoende absorptievermogen en onvoldoende goede projecten. Ook kunnen bureaucratische of andere obstakels de tijdige activering van steunkaders vertragen en/of kunnen bottlenecks ontstaan doordat de aanvullende private financiering niet of niet tijdig kan worden geactiveerd.
- De investeringspiek, met name die in de Eemshaven, hangt qua omvang sterk af van een relatief klein aantal spelers.

- Driekwart van de werkgelegenheid in Noord-Nederland vindt plaats bij het MKB. Dit segment heeft over het algemeen moeilijk toegang tot de steunkaders en zal mede daardoor minder profiteren van de steeds meer op innovatie en vergroening gerichte steun, inclusief de eventueel extra steunmogelijkheden vanwege de kredietcrisis.

De raad vindt dat er gezamenlijk regionaal meer ambitie moet worden gelegd in de aanpak van de crisis en nagedacht moet worden over de consequenties van deze recessie en hoe de regio deze crisis het hoofd kan bieden. Het sleutelwoord is "versnellen".

Versnellen in vergroening, infrastructuur en innovatie

De SER Noord-Nederland beveelt aan om, met het oog op de kredietcrisis, te trachten waar mogelijk bestaande programma's te versnellen. De raad is van mening dat er versnellingsmogelijkheden liggen op het gebied van vergroening, infrastructuur en innovatie. En dit niet alleen bij de grotere bedrijven maar ook nadrukkelijk in het midden- en kleinbedrijf. Voorbeelden zijn de innovatieagenda Energie van Noord-Nederland, het 100.000 woningen- en het 100.000 voertuigenplan, diverse op duurzaamheid gerichte innovatieprojecten en infrastructurele werken. Bij deze laatste denken we natuurlijk aan de projecten in het Regio Specifiek Pakket.

Vergroening gaat overigens verder dan energiecentrales en windmolens. Het betreft hier ook decentrale toepassingen en met name ook groene initiatieven in het MKB of bijvoorbeeld covergisting in de landbouwsector.

Versnellen en versterken innovatiekracht MKB

Het is naar de mening van de SER Noord-Nederland – mede met het oog op nieuwe steuninitiatieven die op basis van de kredietcrisis wellicht kunnen worden verwacht – van groot belang de innovatiekracht van het MKB beleidsmatig en gericht te versnellen en te versterken. Hierbij moet niet alleen worden aangesloten bij de erkende "pieken" van de Noord-Nederlandse economie, zoals geformuleerd in Koers Noord, maar ook moet hier worden gekeken naar andere activiteiten. Met name wordt hier de bouw- en metaalsector genoemd die een voorbeeld is voor een typische MKB-structuur. In dit soort sectoren moeten vergroening of energiebesparing en innovatie ook nadrukkelijk worden gestimuleerd. De huidige situatie in de bouwsector, noopt tot adequaat en snel handelen voor wat betreft het ondersteunen van deze sector. Waarom juist nu niet extra middelen en capaciteit vrijgemaakt om versneld veiligheids-, energie- en/of innovatiescans uit te voeren door de bekende intermediairs en marktpartijen?

Overzicht subsidiemogelijkheden

Wat bestaat er aan subsidieregelingen die relevant zijn? Er bestaat weliswaar een redelijk overzicht, maar een compleet overzicht ontbreekt. Wil er versneld worden in het MKB dan moet het MKB niet lastig worden gevallen met papierwinkels, maar kan er winst worden behaald in het versnellen en transparanter maken van procedures en mogelijkheden. Hier kan een efficiënte en effectieve organisatieslag worden gemaakt! Belangrijk is dat er duidelijk wordt in Noord-Nederland wat de subsidiemogelijkheden zijn.

Arbeidsmobiliteit en scholing

Alhoewel de verwachting is dat er ten gevolge van de kredietcrisis banen zullen verdwijnen, moet in dit kader ook gekeken worden naar de demografische ontwikkeling van de vergrijzing. Deze laatste zal de komende jaren in het Noorden behoorlijk doorzetten en ook daarna aanhouden. De kredietcrisis kan hier een kans bieden. Waar we te maken hadden en hebben met een zeer krappe arbeidsmarkt kunnen mensen die worden ontslagen tijdelijk worden ondergebracht in de WW, echter de raad is van mening dat door middel van (om-, her-, bij-)scholing deze werknemers in andere sectoren moeten worden herplaatst om (langdurige) werkloosheid te voorkomen en krapte in andere sectoren op te lossen. De mobiliteitscentra in het Noorden zouden versneld moeten worden ingericht. De raad stelt voor dat flexibiliteit, pro-activiteit en maatwerk daarbij voorop staan. Geen statische loketten, maar mobiele 'task forces'.

Zekerheidsstelling overheidsbestedingen

De SER Noord-Nederland acht het van belang dat de toegezegde rijksoverheidsbestedingen voor het Noorden worden geborgd en zo mogelijk versneld worden doorgevoerd.

Hierbij merkt de raad overigens op dat het belangrijk is dat er in Noord-Nederland een volle portefeuille met goede substantiële projecten moet zijn en moet blijven en dat dit continue aandacht vereist.

Inventarisatie voorgenomen investeringsplannen

De SER Noord-Nederland beveelt aan om zo spoedig mogelijk een inventarisatie te maken van de kwetsbaarheid voor de mogelijke gevolgen van de kredietcrisis van de voorgenomen investeringsplannen in Noord-Nederland met een omvang boven de ca. € 10 miljoen.

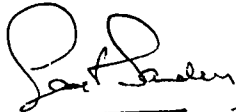
Commerciële levensvatbaarheid en financierbaarheid van voorgenomen investeringen

De raad beveelt verder aan om op basis van steekproeven voor kleinere investeringen na te gaan of iets gezegd kan worden over de verschuivende kantelpunten qua commerciële levensvatbaarheid en financierbaarheid van de voorgenomen investeringen.

Tot slot

Dit advies wordt uitgebracht naar aanleiding van de kredietcrisis en de eerste stevige tekenen van een recessie. Voortschrijdende informatie en feitenkennis van de ontwikkelingen zal ook voortschrijdend inzicht opleveren. De raad zal dan ook in zijn komende vergaderingen terugkomen op dit onderwerp. Verder spreekt het voor zich dat dit onderwerp onze voortdurende gezamenlijke aandacht vraagt om met hoge ambities de economische ontwikkelingen in Noord-Nederland, ook in tijden van recessie, te optimaliseren.

Met vriendelijke groet,
Namens de SER Noord-Nederland

Prof. Dr. G.J.E.M. Sanders,
voorzitter.

Korte verkenning naar de mogelijke invloed van de kredietcrisis op de economie van Noord- Nederland

**Groningen
5 december, 2008**

Inleiding

Deze korte verkenning is uitgevoerd in opdracht van de Sociaal Economische Raad Noord-Nederland (SER-NN). Het doel van deze verkenning is om een wat meer gestructureerd beeld te geven van de uitwerking die de kredietcrisis kan hebben op de Noord-Nederlandse economie.

Omdat het verdere verloop van de kredietcrisis nog onzeker is, actuele systematische data nog niet beschikbaar zijn en omdat het tegelijkertijd gaat om complexe samenhangen van feiten, verwachtingen, percepties en gedrag, kunnen slechts voorlopige, voorzichtige en globale conclusies worden getrokken.

Deze verkenning kiest drie invalshoeken: 1) de aanbodkant, 2) de beleidskant en 3) de vraagkant. De kredietcrisis grijpt immers aan op al deze kanten van het economisch proces. In de eerste plaats wordt aan de hand van de typische sectorstructuurkenmerken van de Noord-Nederlandse economie beoordeeld of en in hoeverre dit sectorprofiel Noord-Nederland relatief (d.w.z. t.o.v. de rest van ons land) kwetsbaar maakt voor de gevolgen van de kredietcrisis (par. 1).

In de tweede plaats wordt globaal nagegaan of en in hoeverre de bestaande beleidspakketten ter ondersteuning van investeringen en innovatie in Noord-Nederland onder invloed van de kredietcrisis kunnen worden geraakt (par. 2).

In de derde plaats wordt op basis van het voorgaande - aan de hand van de economische vraagcomponenten, consumptie, investeringen, export en overheidsbestedingen - nagegaan hoe naar verwachting Noord-Nederland ten opzichte van de rest van het land door de kredietcrisis zou kunnen worden geraakt (par. 3).

Paragraaf 1 De typische aanbodstructuur van de economie van Noord-Nederland en effecten van de kredietcrisis

De typische aanbodstructuur

De economische groei in de diverse regio's in Nederland verschilt. Onderstaande tabel 1 geeft dit weer voor 2005-07, op basis van de meest recente CBS-statistieken daaromtrent¹. De economische groei in de Noordelijke regio ligt doorgaans net onder het landelijk gemiddelde. In de "Noordelijke Arbeidsmarkt Verkenning 2007" wordt dit beeld overigens iets genuanceerd: waar het Noorden over de periode 1995-2005 gemiddeld bij de nationale trend achterblijft, doet het het juist in de periode 2001-05 iets beter. Opvallend was ook dat de economische groei in het Noorden in 2001 en 2003 minder snel terugliep dan landelijk het geval was.

	2005	2006	2007
Nederland	2,0	3,4	3,5
<i>Provincies</i>			
Groningen	-2,0 (2,4)	1,3 (2,9)	-1,4 (2,9)
Friesland	2,2 (3,4)	1,7 (2,1)	3,9 (3,4)
Drenthe	2,8 (2,5)	0,3 (2,4)	3,5 (3,0)
Overijssel	2,2	4,0	3,9
Flevoland	4,1	6,3	4,3
Gelderland	1,9	3,5	3,3
Utrecht	2,2	4,0	4,3
Noord-Holland	2,8	3,5	3,7
Zuid-Holland	2,8	3,4	3,7
Zeeland	2,0	2,6	2,4
Noord-Brabant	3,1	4,0	3,7
Limburg	0,2	3,3	2,7
<i>Grote steden</i>			
Utrecht	3,0	3,6	4,6
Amsterdam	3,3	4,1	3,9
Den Haag	2,2	2,1	3,7
Rotterdam	4,6	3,2	4,2

Tabel 1: Regionale economische groei, 2005-07

Bron: CBS, 10 juli 2008.

Gegeven de regionale verschillen in de economische structuur zou men in termen van investeringen ook meer gedifferentieerde profielen kunnen verwachten. Uit eigen bewerkingen van officiële cijfers van STATLINE (CBS, 2008) blijkt echter dat in termen van investeringen in vaste activa (zie tabel 2) er slechts voor de geselecteerde jaren 2000 en 2005 marginale verschillen zijn in het relatieve gewicht per sector.

¹ Voor de drie Noordelijke provincies geven de getallen tussen haakjes de economische groei exclusief delfstoffenwinning weer.

Investerings in vaste activa (2000 en 2005)	NL 2000	NNL 2000	GR 2000	FR 2000	DR 2000	NL 2005	NNL 2005	GR 2005	FR 2005	DR 2005
Relatieve gewicht van de verschillende sectoren (in %)										
Sector										
Landbouw, bosbouw en visserij										
visserij	4	5	3	5	5	3	4	2	5	4
Delfstoffenwinning	1	1	2	0	1	1	2	5	0	2
Industrie	10	9	10	8	10	8	9	10	8	9
Energie- en waterleidingbedrijven										
waterleidingbedrijven	2	1	1	2	2	1	3	5	2	1
Bouwnijverheid	2	2	1	2	2	1	1	1	1	1
Handel, horeca en reparatie										
reparatie	7	6	6	6	7	6	5	4	6	5
Vervoer, opslag en communicatie										
communicatie	13	11	22	7	3	8	6	9	5	3
Financiële en zakelijke dienstverlening										
dienstverlening	44	46	34	53	53	50	48	39	51	53
Overheid en gesubsidieerd onderwijs										
onderwijs	12	12	14	11	11	15	13	12	15	13
Zorg en overige dienstverlening										
dienstverlening	5	7	7	6	6	7	9	13	7	9

Tabel 2: Investerings in vaste activa per regio (relatief gewicht in de totale investeringen in %)
Bron: CBS STATLINE, 2008.

Gegeven de relatieve homogeniteit van de investeringen per sector tussen de regio Noord-Nederland en Nederland als geheel (de verschillen tussen de provincies onderling zijn iets groter), is het van belang om een duidelijk beeld te hebben van het relatieve/absolute belang per sector per regio.

Tabel 3 geeft een vergelijking van het relatieve gewicht van de verschillende sectoren voor Nederland als geheel en Noord-Nederland in termen van werkgelegenheid (aantal werkzame personen per bedrijfstak) en toegevoegde waarde voor alle bedrijfstakken (in bruto basisprijzen).² De meest opvallende verschillen en de overeenkomsten tussen beide regio's zijn:

- I) Delfstoffenwinning. In termen van toegevoegde waarde is deze bedrijfstak in Noord-Nederland sterk vertegenwoordigd. Echter in termen van werkgelegenheid is dit verschil marginaal, evenals in termen van (her)investeringen in de Noordelijke regio via de aardgasbaten onder meer via het FES.
- II) Bedrijfstakken met een relatief zwaar gewicht in Noord-Nederland zijn:
  - o landbouw, bosbouw en visserij,
  - o industrie, energie- en waterleidingbedrijven,
  - o gezondheids- en welzijnszorg en in iets mindere mate
  - o gesubsidieerd onderwijs.
- III) De bedrijfstakken met een 'ondervertegenwoordiging' in Noord-Nederland zijn:

² Naar alle gehanteerde maatstaven is traditioneel de innovatiekracht van de Noord-Nederlandse economie lager dan in de rest van Nederland, hetgeen onder meer valt op te maken uit het gemiddeld lagere opleidingsniveau, lagere aandeel in de medium- en hightech sectoren, evenals lagere R&D uitgaven en octrooien, e.d.

- o groot-, detail-, autohandel en reparatie,
  - o verhuur, zakelijke dienstverlening,
  - o vervoer, opslag en communicatie, en in iets mindere mate
  - o financiële instellingen, milieudienstverlening, cultuur, overige dienstverlening.
- IV) De resterende bedrijfstakken hebben een vergelijkbaar gewicht in de (regionale en nationale) economie, te weten:
- o overheidsbestuur, defensie en sociale verzekering,
  - o bouwnijverheid en
  - o horeca.

Economische gewicht sectoren (in %)	Toegevoegde waarde (in bruto basisprijzen)			Werkgelegenheid ³		
	Nederland	Noord- Nederland		Nederland	Noord- Nederland	
Productiestructuur 2006						
Bedrijfstakken						
Landbouw, bosbouw en visserij	2	3	1+	3	5	2+
Delfstoffenwinning	3	19	16+	0	0	0
Industrie, energie- en waterleidingbedrijven	16	15	1-	13	16	3+
Bouwnijverheid	6	5	1-	7	7	0
Groot-, detail-, autohandel en reparatie	13	9	4-	16	14	2-
Horeca	2	1	1-	3	3	0
Vervoer, opslag en communicatie	7	5	2-	6	5	1-
Financiële instellingen	7	5	2-	4	3	1-
Verhuur, zakelijke dienstverlening	20	14	6-	17	13	4-
Overheidsbestuur, defensie en sociale verzekering	7	6	1-	7	7	0
Gesubsidieerd onderwijs	4	5	1+	5	6	1+
Gezondheids- en welzijnzorg	9	10	1+	13	16	3+
Milieudienstverlening, cultuur, ov. Dienstverlening	4	3	1-	6	5	1-

Tabel 3: economisch gewicht van bedrijfstakken (in toegevoegde waarde en werkgelegenheid, per bedrijfstak)

Bron: CBS, 2008.

Specifieke sectorprestaties en beleid

Hoe presteren de verschillende relatief grote sectoren in 2008? En hoe zit het per sector met het gevoerde overheidsbeleid (EU, nationaal en/of regionaal) en activiteiten (in termen van investeringen)?

A. Landbouw, bosbouw en visserij

³ Voor een goede interpretatie van de cijfers is het goed te realiseren dat het midden- en kleinbedrijf met een werkgelegenheidsaandeel van 75% sterk is vertegenwoordigd in Noord-Nederland. Veel van de aanstaande of voorgenomen maatregelen zullen dan ook nadrukkelijk met deze bedrijfsklasse rekening dienen te houden.

In de eerste acht maanden van 2008 was er een licht lagere exportgroei van landbouwproducten dan in 2007 in Nederland (CBS, 2008). Deze sector wordt in toenemende mate beheerst door de internationale markt. Zeker in 2007 en een belangrijk deel van 2008 waren de voedselprijzen ongekend hoog. In reactie hierop zijn in veel landen record hoeveelheden graan, maïs en soja aangeplant, welke - ten tijde van dalende bulkvoedselprijzen - waarschijnlijk voor een aanzienlijk lager prijsniveau dan verwacht verkocht zullen worden. Dit en het feit dat ten tijde van de aanplant de inputprijzen (kunstmest, diesel, etc.) hoog waren zal ertoe leiden dat de individuele bedrijfsmarges over het algemeen wat kleiner worden. Dit kan ertoe leiden dat herfinanciering van bestaande maar ook financiering van nieuwe agrarische activiteiten lastiger wordt.

In de visserij zijn dergelijke verdragingsinvloeden minder aanwezig, maar heeft een afname van de vraag of de stijging van brandstofprijzen een veel directer effect op de individuele bedrijfsvoering. Bijvoorbeeld bij hoge dieselprijzen blijven meer vissersschepen veel sneller aan wal. Zodoende wordt er aanbod uit de markt gehouden en zouden de prijzen normaliter moeten aantrekken.

Het Europese landbouwbeleid is een van de meest bepalende factoren in de prestaties en sturing van de agrarische activiteiten. Veel van de (Europese) publieke middelen en regelingen die beschikbaar zijn voor landbouw staan vast tot en met 2013. Nadien zal de hervorming⁴ van het Europese landbouwbeleid naar verwachting grote gevolgen hebben op de verdeling van de resterende middelen en de sectorprestaties.

B. Industrie-, energie-, en waterleidingbedrijven

Met name bij de subsectoren waarbij (transport-)infrastructuur (pijpleidingen, waterhuishoudingprojecten e.d.) een prominente rol speelt, speelt ook de regulering een grote rol in de financieringsmogelijkheden, vooral bij investeringen in nieuwe infrastructuur. In die gevallen waar gereguleerde tarieven (of investeringsrendementen) voor langere tijd wettelijk gehandhaafd blijven kan de kredietcrisis (waarbij door banken een hogere risico-opslag op de rente wordt berekend) een obstakel vormen voor investeringen in infrastructuur.

Industrie- en energiebedrijven, zeker die welke internationaal concurreren (staal, aluminium, papier, petrochemie, agro-food processing, cement, etc.), worden geconfronteerd met een afzwakkende mondiale vraag en dus teruglopende productie. In veel van deze sectoren staat werkgelegenheid op de tocht. Een voorbeeld hiervan is het Nederlandse staalconcern Corus dat bij het Ministerie van Sociale Zaken voor een substantieel deel van het personeel al om een werktijdverkorting (binnen de daarvoor opengestelde regeling) heeft gevraagd.

Daarnaast zal ook de in Noord-Nederland "traditioneel relatief sterk aanwezige [klein]metaalsector⁵", waarvan veel producten zich aan het eind van de levenscyclus bevinden, waarschijnlijk geconfronteerd worden met een negatieve invloed op de productievolumes en afgeleid daarvan de werkgelegenheid als gevolg van de teruglopende economische groei.

C. Gezondheids- en welzijnszorg

In de zorgsector spelen doorgaans sociaal-economische hervormingen een bepalende rol in de prestaties van de sector als geheel. De invoering van de marktwerking in de zorg heeft reeds tot veel commotie geleid bij de werknemers in deze sector ten aanzien van behoud van

⁴ Zie ook, blz. 14, Koers Noord: op weg naar de pieken.

⁵ Koers Noord: Op weg naar de pieken (blz. 14). Omdat de [klein]metaal een subsector van de Industrie betreft, komt dit in de tabellen niet zichtbaar naar voren.

werkgelegenheid. Daarnaast vragen de demografische en daaraan gekoppelde medisch-technologische ontwikkelingen ook om een drastische aanpassingen en is beleidsmatig sprake van toenemende druk op het zorgstelsel, waarvan naar verwachting de kosten zullen blijven stijgen. Daar waar het zorgstelsel als te duur en onhoudbaar wordt bestempeld, kunnen (toekomstige) hervormingen er toe leiden dat zorgpremies omhoog zullen gaan, de zorgdekking zal afnemen, ofwel de (toekomstige) zorgvraag zal afnemen. Waarschijnlijk zal bij minimaal gelijkblijvende zorgvraag in toenemende mate een aanspraak worden gedaan op andere inkomensbronnen.

Eén van de belangrijkste (zorgaanvullende) inkomstenbronnen zijn de pensioenen. De mate waarin het huidige pensioenstelsel heeft te lijden onder de huidige kredietcrisis is nog niet geheel duidelijk. Van de verslechterde financiële positie van de pensioenfondsen kan een verlaat negatief effect uitgaan op de zorgvraag. Dit effect hangt echter sterk af van beleid.

D. Delfstoffenwinning

Deze sector is voor de Nederlandse economie van groot belang, aangezien de aardgasbaten doorgaans zorgen voor een belangrijke stroom financiële middelen die in de eigen economie geïnvesteerd kunnen worden. Het productieniveau zal nog zeker een aantal decennia gehandhaafd kunnen blijven, waardoor deze sector voorlopig nog sterk zal bijdragen aan de op basis daarvan gefinancierde investeringen (via onder meer FES) in Nederland. Gegeven de toenemende Europese importafhankelijkheid en de klassieke rol van Nederland als flexibiliteitleverancier zal bij afnemende binnenlandse flex-productie er meer geïnvesteerd dienen te worden in ondergrondse opslag en daaraan gerelateerde infrastructuur.

E. Bouwnijverheid

Het Economisch Instituut voor de Bouwnijverheid (zie Tabel 4) voorziet een krimp van de bouwproductie in 2009 en 2010⁶. Gedurende deze periode zal de bouwproductie naar schatting met ongeveer 10 procent afnemen, "hetgeen overeenkomt met een productieverlies van 5 miljard euro". De inschatting is dat dit leidt op nationale schaal tot een verlies van ongeveer 25.000 banen. Over heel 2008 overigens wordt nog een stijging in de bouwproductie van 2,5% verwacht.

Tabel 4: Totale bouwproductie, 2006 - 2011

	2007	2006	2007	2008	2009	2010	2011
	Mld euro's	Volumemutatie in procenten					
Woningbouw	25,8	5,8	5,0	1,0	-5,5	-6,5	0,5
Utiliteitsbouw	15,7	1,2	10,1	5,5	-3,0	-5,0	-2,0
GWW	13,1	7,2	3,4	2,5	-1,5	-1,0	2,5
Totaal	57,0	4,8	6,0	2,5	-5,0	-5,0	0,5

Bron: Economisch Instituut voor de Bouwnijverheid, 2008.

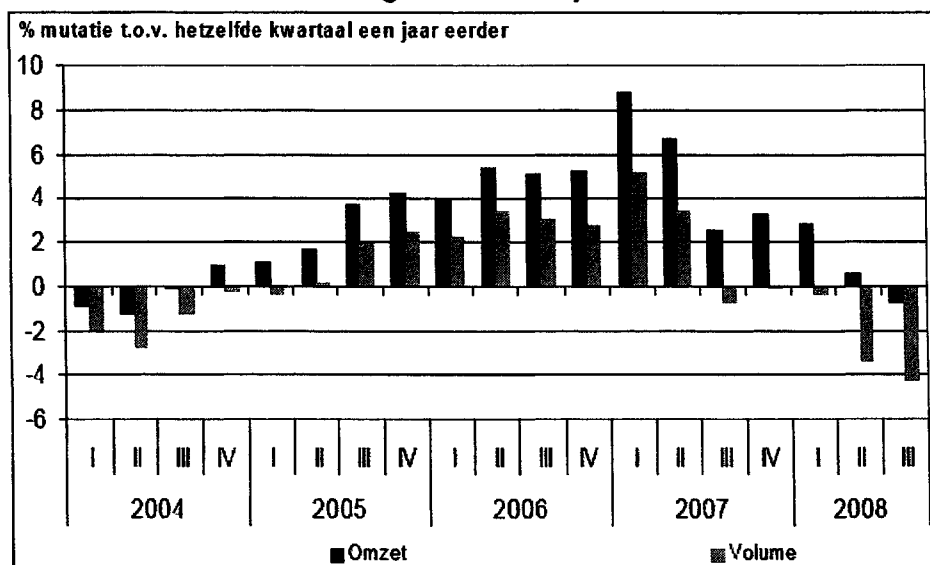
Als één van de voornaamste redenen van de stagnering en tijdelijke terugval in bouw-productie worden de teruglopende/verslechterende financieringsmogelijkheden genoemd.

F. Horeca

⁶ Economisch Instituut voor de Bouwnijverheid, Amsterdam, 10 November 2008.

Het CBS meldt dat in het derde kwartaal van 2008 de omzet in de horeca met bijna 1 procent is gedaald. De laatste omzetzdaling (zie Figuur 1) dateert uit het derde kwartaal van 2004. Restaurants en cafés realiseerden in het derde kwartaal van 2008 een omzetzdaling van bijna 2 procent.

Volume- en omzetzontwikkeling in de horeca per kwartaal

Figuur 1: Volume en omzetzontwikkelingen in de horeca per kwartaal (2004-08)
Bron: CBS, 2008.

Aangezien de horeca sterk afhankelijk is van consumentenbestedingen, zal de kredietcrisis zich ook in deze sector enigszins manifesteren; echter de grootste zorgen binnen bepaalde onderdelen van deze sector komen nu nog voort uit de wettelijke handhaving van het rookverbod in de horeca van halverwege 2008. Naar alle waarschijnlijkheid zullen binnen deze sector de restaurants het sterkst de gevolgen gaan merken van teruglopende consumentenbestedingen.

Box 1: Een aantal andere sectoren kort belicht

Vervoer, opslag en communicatie. De transportsector in de Europese Unie, en zeker in Nederland (vanwege het grote belang van wederuitvoer in de economische groei) is sterk internationaal concurrerend en merkt reeds de gevolgen van teruglopende economische activiteit door een sterke vermindering aan nieuwe orders. Dit is zeker nadelig voor bijvoorbeeld die wegtransporteurs die vrij recentelijk vrij forse investeringen hebben gedaan in hun wagenpark (mede ingegeven door aanstaande milieu wet- en regelgeving; emissie-eisen vrachtwagens, e.d.).

Groot-, detail-, autohandel en reparatie. Consumentenbestedingen zijn voor deze sector vrij bepalend (zie analogie sector Horeca). De eerste tekenen van het uitstellen door consumenten van grote aankopen zijn al zichtbaar. Zo zijn de autoverkopen in de afgelopen maanden sterk gedaald (ongeveer 20% minder in November 2008 dan in dezelfde maand in 2007).

Financiële instellingen. Het overheidsingrijpen en de invloed van de kredietcrisis op het functioneren van het financiële systeem wordt bekend geacht.

Verhuur, zakelijke dienstverlening. Deze sector zal waarschijnlijk na afloop van lopende contracten de gevolgen van laagconjunctuur behoorlijk gaan merken.

Overheidsbestuur, defensie en sociale verzekering. In deze sectoren, die sterk overheidsgestuurd zijn, zullen als gevolg van de kredietcrisis hoogstwaarschijnlijk geen sterke negatieve werkgelegenheidseffecten te verwachten zijn. Bij defensie kan teruglopende werkgelegenheid in andere sectoren helpen bij het werven van benodigd nieuw personeel.

Gesubsidieerd onderwijs. Naast de reeds lopende onderwijservormingen zal naar verwachting de invloed van de kredietcrisis op deze sector niet onevenredig zwaar aankomen. Dit staat uiteraard los van mogelijke toekomstige bezuinigingen op de uitgaven bij de centrale overheid, die vrijwel elke sector zouden kunnen raken. Vooralsnog lijkt van bezuinigingen in de nabije toekomst echter geen sprake. Een mogelijk effect van de kredietcrisis zou kunnen zijn dat men besluit - gegeven het teruglopende banenaanbod - om langer door te studeren.

Gevolgen van de kredietcrisis voor de (Noord-)Nederlandse economie

Uitgaande van de bovenstaande korte analyses per sector zal zowel de Nederlandse als de Noord-Nederlandse economie niet immuun zijn voor de negatieve gevolgen van de kredietcrisis.

In algemene zin zal het zo zijn dat sommige sectoren zwaarder worden getroffen dan andere. Voor de relatief oververtegenwoordigde sectoren in Noord-Nederland - landbouw, industrie/energie, zorg en onderwijs - geldt over het algemeen dat deze relatief wat minder kwetsbaar lijken dan andere sectoren, zulks wellicht het minst voor de sector industrie en energie. Voor de relatief ondervertegenwoordigde sectoren in Noord-Nederland - zakelijke en financiële dienstverlening, transport en communicatie - geldt een relatief sterke gevoeligheid voor de kredietcrisis. Hierdoor is het algemene beeld dat de aanbodstructuur van Noord-Nederland relatief gezien naar verwachting iets minder kwetsbaar is voor de kredietcrisis dan die in de rest van het land.

Paragraaf 2 Noord-Nederland, de kredietcrisis en de beleidsplannen

Naar aanleiding van het Europese Economische Herstelplan⁷, waarin zowel de individuele lidstaten als de EU als geheel voorstellen doen tot een economische impuls van ongeveer €200 miljard, rijst de vraag in hoeverre de meer zwaarwegende sectoren van Noord-Nederland daaruit voordeel kunnen halen. Daarbij zal ook bestaand en/of net ingezet stimuleringsbeleid worden betrokken. Het antwoord op deze vraag valt eigenlijk (nog) niet te geven. Toch kunnen al enkele eerste observaties worden gemaakt.

Herstelplan

Het Herstelplan bestaat uit twee pilaren. De eerste beoogt de koopkracht te verbeteren. De tweede zet in op slimme investeringen om een aantal sleutelsectoren te verduurzamen en te zorgen voor verdere integratie van de EU-markten door middel van investeringen in infrastructuur. Het Plan onderkent een aantal onderdelen:

- Werkgelegenheidsondersteuning
- Het creëren van vraag naar arbeid
- De toegang tot bedrijfsfinancieringen verbeteren
- De administratieve lasten verlichten en het promoten van ondernemerschap
- Het versnellen van investeringen in infrastructuren (energie en communicatie; 'high-speed Internet for all')
- Het verbeteren van energie-efficiënte in de gebouwde omgeving
- Het stimuleren van snellere adoptie van groene producten
- Het verhogen van investeringen in R&D, innovatie en educatie
- Het ontwikkelen van nieuwe schone technologieën voor de automobielenindustrie en de bouwsector ('European green cars initiative', 'European energy-efficient buildings initiative' en 'a factories of the future initiative')

Noord-Nederlandse prioriteiten/middelen

In het Koers Noord (op weg naar de Pieken) programma worden de meeste kern- en knelpunten van de Noord-Nederlandse economie beschreven. De situatieanalyse van de status van de Noord-Nederlandse economie en de 'probleemanalyse' zijn ook nu ten tijde van de kredietcrisis en de afremmende economische groei nog steeds volledig van toepassing.

Binnen het programma wordt een aantal programmalijnen onderscheiden, welke de Noord-Nederlandse ontwikkelingsprioriteiten zijn:

- o Energie
- o Water
- o Sensortechnologie
- o Agribusiness
- o Life sciences en
- o Toerisme

Binnen het programma is bovendien een MKB-regeling voorzien met als doel de export, het opleidingsniveau en innovatie ervan te versterken.

Gegeven het accent in het Herstelplan op banencreatie, innovatie, versoepeling van procedures, versnelde aanleg van infrastructuur en bovenal vergroening, lijkt de casus van Noord-Nederland met

⁷ Zie voor een toelichting op de beleidsmaatregelen die op lidstaat/Europees niveau zijn genomen om de gevolgen op de reële economie tegen te gaan, http://ec.europa.eu/commission_barroso/president/pdf/Comm_20081126.pdf.

de positionering van Energy Valley als de regio van groene en innovatieve experimenten een gunstige. Ook kunnen de innovatieve aspecten van water, sensortechnologie en life sciences wellicht goede aanknopingspunten bieden voor verdere ondersteuning van innovatieaspecten via het Herstelplan. Noord-Nederland zal zich dan wel nadrukkelijk als innovatie- en kennisgebied moeten positioneren.

Naast het Herstelplan zijn er veel lopende (Europese, nationale en regionale) beleidsinitiatieven⁸ die doorgaans (voor een belangrijk deel) ook gericht zijn op stimulering van economische activiteit op thema's als verduurzaming, (technologische)innovatie en (energie)transitie. Zal de kredietcrisis hier invloed op kunnen hebben?

Kansen, bedreigingen en opties per sector

Voor de relatief grote economische sectoren in Noord-Nederland 1) Landbouw, bosbouw en visserij, 2) Industrie, energie- en waterleidingbedrijven en 3) Gezondheids- en welzijnzorg zal het ondersteunende instrumentarium dat voor deze sectoren reeds is opgetuigd grotendeels intact blijven. De kredietcrisis biedt wellicht mogelijkheden voor opschaling- en versnellingstrajecten, vooral door versnelling van het bureaucratische proces, bijvoorbeeld bij subsidie- en/of cofinancieringaanvragen.

Bij grote infrastructurele projecten valt te bezien of versnellingstrajecten kunnen werken om in de komende 2 a 3 jaar een substantiële nieuwe markt vraag uit te oefenen onder meer naar arbeid, aangezien voor dergelijke projecten doorgaans lead-times van minimaal 4 a 5 jaar gelden.

Voor de kleine industrie blijft het de vraag in hoeverre het beleidsmiddelenaanbod de gewenste innovatie-effecten zal kunnen realiseren. Logischerwijs is het MKB qua beleidscommunicatie en - advisering op dit punt bewerklijker. Met name het op het MKB toegesneden instrumentarium zal onder invloed van de kredietcrisis versneld en eventueel opgeschaald kunnen worden in Noord-Nederland om zodoende naast het in stand houden van werkgelegenheid ook de kleine industrie de mogelijkheid te bieden om tegen enigszins gereduceerde kosten de noodzakelijk geachte innovaties en innovatiekracht te bewerkstelligen (men heeft er nu immers de mankracht en tijd voor!, zie ook het EU-voornemen om een 'a factories of the future' initiatief op te zetten). Dergelijke maatregelen zouden de druk op arbeidsduurverkortingregelingen enigszins kunnen reduceren. Daarnaast zijn de reikwijdte, middelen, activiteiten en inspanningen van zowel nationale als regionale MKB-loketten cruciaal om een eerste aanzet te geven tot kennis- en informatieoverdracht om uiteindelijk het innoverende karakter van het MKB te versterken.

Zoals eerder ingeschat lijken de directe gevolgen van de kredietcrisis voor de sector gezondheid en welzijn mee te vallen. Een sterke uitval van zorgvraag is niet voorzien en investeringen - indien die plaatsvinden - bevatten doorgaans een grote component arbeidsloon. De op hand zijnde sectorhervormingen (i.e. marktwerking) zijn hiertoe wellicht van grotere invloed dan de kredietcrisis (behoudens eventuele additionele verslechtering van de financiële (reserve)posities van bijvoorbeeld ziekenhuizen of zorginstanties in (Noord-) Nederland). In deze sector zal het

---

⁸ Innovatieagenda Energie, Waddenfonds, Koers Noord (EUR 120 mln, 2007-10), OP-EFRO (EUR 250 mln, waarvan EUR 170 mln specifiek Noord-Nederland, 2007-13), BSRI, EIA, SDE, VAMIL, UKR, WBSO, IPR, NIOF, FES, Interreg, EIB, middelen voor plattelandsonwikkeling en landbouw (vaak tot 2013 vastgezet, POP ca. EUR 490 mln, Landbouw ca. EUR 2.500 mln), Europees Sociaal Fonds (ca. EUR 800 mln), Interreg A en B (ca. resp. EUR 140 en 140 mln), Europees visserijfonds (ca. EUR 50 mln), etc.

contact met de sociale partners en de randvoorwaarden voor onder meer adequaat personeelsbeleid in een vrije zorgmarkt naar verwachting meer effect hebben dan de kredietcrisis.

'Gaten' in prioriteiten en beschikbare middelen?

Een korte analyse van de Europese en Noord-Nederlandse prioriteiten en middelen laat zien dat nationale maatregelen en de beschikbare nationale middelen vooral aangesproken dienen te worden op het gebied van ICT-infrastructuur investeringen, investeringen in energie-efficiënte in de gebouwde omgeving, verduurzaming van de mobiliteitssector (en toeleverende industrie) en het verbeteren van bedrijfs (her)financiering voor zowel bestaande als nieuwe projecten/initiatieven.

Ten aanzien van de verduurzaming van de mobiliteitssector en de gebouwde omgeving kan een versnelling van de uitvoering van ambities in het 100.000 voertuigenplan en een versnelde uitvoering van het aanstaande 100.000 woningenplan een gewenste prioritering zijn op basis waarvan middelen eerder vrijgemaakt worden. Doordat het 100.000 woningenplan zich grotendeels op de bestaande bouw richt, kan de relatief korte realisatietijd (geen tijdvreterende vergunningstrajecten) van projecten en investeringen de bouwsector wellicht door het voorziene 'gat' in de economische groei van 2009-11 trekken.

Ook de timing voor het versneld realiseren van een netwerk van pompstations met alternatieve brandstoffen lijkt relatief gunstig. Doordat de consument lijkt te wachten met de aankoop van duurzame goederen (getuige de terugval in autoverkopen), spaart hij in feite toekomstige consumptie (of vervangingsvraag) op. Tegen de tijd dat de economie weer aantrekt en in de komende circa twee jaar de tankinfrastructuur behoorlijk verder verduurzaamd is, heeft de autorijder een veel sterker duurzaam alternatief. Hiermee kan de duurzame mobiliteitssector in een stroomversnelling komen. In die zin lijkt versnelling ook op dit dossier van belang.

Bij beide '100.000 dossiers' rijst de vraag of en in hoeverre de beschikbare middelen toereikend zijn om de gestelde ambities waar te maken (en te versnellen). (Her)financiering van bedrijfsactiviteiten op dit gebied (en eventuele daaraan gekoppelde overheidsgaranties) kan hiertoe enig perspectief bieden.

Beschikbare middelen

Middelen voor de diverse aanstaande of lopende programma's staan over het algemeen voor meerdere jaren vast. De kans dat dergelijke middelen in de huidige economische omstandigheden worden teruggetrokken of opnieuw worden gealloceerd wordt als gering ingeschat, aangezien dit formeel niet kan. Bovendien zou het terugtrekken/stopzetten van lopende regelingen juist voor meer systeemonzekerheid zorgen en private (her)financiering problematischer maken. Ook politiek gezien is terugtrekking of herallocatie van middelen dus niet waarschijnlijk. Het algemene beeld voor Noord-Nederland is daardoor dat er op zich in behoorlijke mate beschikbare en eventueel nog vrijkomende publieke middelen zijn die ingezet kunnen worden om de economische teruggang te minimaliseren; het is zaak ze zo mogelijk actief versneld in te zetten.

Bij vrijwel alle meerjarige beleidsmaatregelen, hetzij met een beoogd investering-, innovatie-, R&D-, werkgelegenheid- en/of exploitatie-effect, behoren tussenevaluaties. Dergelijke tussenevaluaties kunnen uiteraard op basis van nieuwe inzichten in en ervaringen met de regeling leiden tot aanpassing van de regeling. Per bestaande regeling is binnen de scope van deze globale

rapportage moeilijk in te schatten wat de kans op bijstelling is⁹. Bijstelling kan overigens zowel een positief als negatief economisch effect hebben. Bijvoorbeeld voor die regelingen waarbij bij aanvang de criteria te rigide zijn waardoor de beleidsdoelen niet kunnen worden bereikt en er sprake kan zijn van onderuitputting van de regeling zal het effect positief zijn. In het ergste negatieve geval kan onderuitputting van een regeling een tekort aan marktinitiatieven en investeringsprojecten signaleren. Zeker in die gevallen waar de beleidsmonitoring tekort schiet kan dit problematisch zijn. Zo zijn bijvoorbeeld t.a.v. het Waddenfonds in een eerder stadium al Kamervragen gesteld waarom door het te trage bureaucratische proces - al dan niet ingegeven door Europese staatssteuntoetsing - bepaalde project(en)categorieën (nog) niet indienbaar bleken.

Voorzover er versnellingstrajecten (bijstelling criteria regelingen, minder papierwerk e.d.) in de (co-/her)financieringstrajecten van publieke beleidsmaatregelen voorzien zijn /voorgenomen worden, zal dat om effectief te zijn gepaard moeten gaan met een positief effect op de private kredietwaardigheidsbeoordeling van private financiers (banken e.d.) op basis van de steuntoekenning aan het investeringsproject. Van een aantal regelingen en observaties binnen de markt is bekend dat dit effect niet altijd eenvoudig te realiseren is¹⁰.

Een andere vertragende factor die aandacht behoeft doet zich voor in die gevallen waar cofinanciering (bijvoorbeeld een Europese en nationale regeling gekoppeld aan een individueel project) een belangrijke rol speelt. De criteria en rapportageverplichtingen van de regelingen kunnen dusdanig verschillen dat er feitelijk twee projectverslagen/-boekhoudingen bijgehouden moeten worden. Dergelijke procedurele verplichtingen kunnen voor afstemmingsproblemen zorgen zeker als de doorlooptijd van de aanvraag sterk uiteenloopt per financieringsregeling.

Een ander punt is dat bij nieuwe regelingen nog wel eens de aangekondigde startdatum niet gehaald wordt. Dan blijken in het aanloopproces de bureaucratische processen (bijvoorbeeld in de afstemming tussen het Rijk en de provincies) meer tijd te kosten dan geanticipeerd. In die gevallen waarin bedrijven wel plannen op het tijdig vrijkomen van dergelijke middelen, kunnen bepaalde initiatieven worden gefrustreerd. Een mogelijk voorbeeld hiervan is Koers Noord waarbij de beoogde startdatum, halverwege 2007, ongeveer een jaar moest worden uitgesteld.

Enkele bevindingen ten aanzien van de werking van steunbeleid

Een uitvoerige analyse van de mogelijke invloed van de kredietcrisis op het bestaande steuninstrumentarium op basis van onder andere doorlooptijden van projectaanvragen, privaats financieringseffect, werkgelegenheidseffecten, etc., was binnen het tijdsbestek van dit onderzoek niet mogelijk. Wel is op basis van een aantal interviews gebleken dat ten aanzien van monitoring van de effectiviteit van individuele beleidsmaatregelen en de eventuele interactie van de beschikbare (en veranderlijke) set aan beleidsmaatregelen relatief weinig systematisch wordt vastgelegd¹¹. Veelal behoren dergelijke taken (monitoren op basis van een brede set aan criteria

⁹ Een voorbeeld. Op basis van de resultatenervaringen vanuit een eerdere evaluatie van de NIOF-2000 regeling zijn in de vervolgregeling (NIOF-2008) de criteria bijgesteld "door een maximum op te nemen aan te vertenen subsidie aan een onderneming op jaarbasis". Dit moet voorkomen dat slechts een beperkt aantal ondernemingen het grootste beslag leggen op de beschikbare middelen binnen die regeling.

¹⁰ Tijdens de interviews en uit eerdere evaluatierapporten van bijvoorbeeld de Investerings Premie Regeling (IPR) bleek "dat bijna 75% van de ondernemers heeft aangegeven dat door de IPR-subsidie (centraal en decentraal) de financiering van de investeringen mogelijk werd gemaakt. Ook uit andere antwoorden blijkt dat het verkrijgen van IPR een positief effect heeft op andere financiers."

¹¹ Uit een evaluatierapport van de Human Resource Management 2001 regeling wordt bijvoorbeeld aanbevolen op een meer systematische manier de (kwantitatieve en kwalitatieve) prestaties van de regeling vast te leggen.

volgens specifieke beleidsdoelen) niet tot het expliciete takenpakket van (gedelegeerde) beleidsuitvoerende instanties.

Een ander aspect dat telkens naar voren kwam tijdens de interviews is de beleidsfragmentatie zowel in middelen en regelingen als in aantal loketten. Een direct effect daarvan is dat er veel tijd en moeite gaan zitten in het zoeken naar de juiste regeling(en) voor een bepaald project. Een indirect effect kan zijn dat door de relatief lage flexibiliteit van het algehele steunapparaat eventueel daarvan afgeleide effecten/activiteiten gericht op innovatie en/of investeringen ook afgeremd worden (innovatie-/investerings-effect).

Op basis van een aantal inschattingen van geïnterviewden is het - afgezien van de beschikbaarheid en inzetbaarheid van publieke middelen - voor private investeerders in de huidige economische omstandigheden lastig is om de (her)financiering van bedrijfsactiviteiten tijdig en onder acceptabele (commerciële) condities rond te krijgen. In een aanzienlijk aantal gevallen betreft het hier zelfs financieel zeer solide bedrijven met goed credit ratings. Dit kan dus een duidelijk remmend effect hebben op nieuwe investeringen en innovatie.

Dit beeld kan overigens enigszins genuanceerd worden op basis van het aantal subsidieaanvragen bij de regelingen NIOF2008 en IPR2008, in de zin dat bij beide regelingen tot en met oktober 2008 nog geen duidelijke negatieve trend te signaleren was. Ook in de omvang van de subsidieaanvragen in de 'pijlijn' vanuit de drie Noordelijke provincies in de richting van de OP-EFRO-Noord en Koers-Noord middelen valt zeker geen neerwaartse trend waar te nemen¹². Aangezien het accent van steeds meer regelingen op innovatie- en kennisactiviteiten ligt zullen dit soort activiteiten naar verwachting nog gaan groeien.

Het investeringseffect van het op korte termijn naar voren halen van een aantal grote, reeds voorgenomen projecten (zoals leidingstraten en andere harde infrastructuur) kan zeker positief zijn. Dergelijke projecten komen echter vaak vooral het grotere bedrijfsleven ten goede. Gegeven de bewerkelijkheid van het coördineren, informeren en inzetten van het MKB daarbij zal het effect voor het MKB vaak beperkt blijven.

De mate van innovatie in het Noordelijke MKB is gemiddeld genomen bescheiden. Wellicht creert de huidige economische situatie een klimaat waarin men zich meer gaat richten op kansen via gezamenlijke en gecoördineerde inspanningen/acties op het ontplooiën van innovatieve en duurzame initiatieven. Daarbij lijkt een sleutelrol te zijn weggelegd voor de MKB-loketten.

---

¹² De gezamenlijke totale projectkosten van die beide faciliteiten (dus incl. publieke middelen) wordt geschat op meer dan EUR 300 mln.

Paragraaf 3 De kredietcrisis en de vraagcomponenten: consumptie, export, overheidsbestedingen en investeringen

Consumptie

In algemene zin wordt de consumptie gedragen door de inkomensontwikkeling: dit is de dominante factor met uiteraard een positief teken. Daarnaast spelen vermogenseffecten een zekere rol, evenals de renteontwikkeling; de eerste factor heeft een positief, de tweede een negatief teken.

Er van uitgaande dat de kredietcrisis de inkomens vermindert, althans de inkomensgroei sterk doet afnemen, de vermogens vermindert, de rente door de grotere terughoudendheid van het bankwezen verhoogt en de beschikbaarheid van krediet vermindert, kan het niet anders dan dat de consumptieve bestedingen als gevolg van de kredietcrisis en navolgende recessie de komende jaren doet afnemen.

Het is aannemelijk dat hierdoor de bedrijvigheid in de sfeer van consumptieartikelen en consumptiegerelateerde dienstverlening hierdoor het eerst zal worden getroffen en daarbinnen vermoedelijk het meest luxe segment, waar men immers het makkelijkst op kan bezuinigen. Daarnaast zal er de neiging zijn relatief omvangrijke uitgaven uit te stellen.

Deze ontwikkeling zal dus het meest duidelijk neerslaan bij de retail (kledingbedrijven, garagebedrijven, onderhoudsbedrijven, consumenten-elektronica, horeca, toerisme en luxegoederen).

Omdat dit soort retailactiviteiten vrij gelijkmatig over de consumptieve vraag zijn verspreid, is het op voorhand niet aannemelijk dat Noord-Nederland hierdoor anders of sterker wordt geraakt dan de rest van het land.

Export

Voor wat betreft de export geldt dat deze in algemene zin sterk wordt beïnvloed door de algemene groei van de wereldhandel en daarnaast specifiek afhangt van enerzijds de aard van de verkochte goederen en anderzijds de aard van de typische exportbestemming. Immers een algemene teruggang in de groei van de internationale handel geldt vaak niet in gelijke mate voor alle handelscategorieën en/of gebieden.

Noord Nederland zal zich qua export niet aan de algehele verwachte teruggang in internationale handel kunnen onttrekken, maar het beeld kan wel relatief anders uitpakken door de typische exportsamenstelling. Voor wat betreft het laatste is bekend dat de categorieën landbouwproducten, scheepsbouw en havendiensten, energieproducten en -diensten relatief oververtegenwoordigd zijn, en in de bestemmingsgebieden Scandinavië en Noordoost Europa. Doordat over het algemeen genoemde productiecategorieën iets minder gevoelig zullen zijn voor een economische neergang dan bijvoorbeeld financiële/commerciële dienstverlening, ICT, de automobielsector of de productie van consumptiegoederen, zal de teruggang van de Noord-Nederlandse export om die reden wellicht enigszins kunnen meevallen. Om hierover definitieve uitspraken te kunnen doen is echter meer gedetailleerd onderzoek nodig.

Voor wat betreft de bestemming van de Noord-Nederlandse export geldt vermoedelijk eveneens dat men een iets gunstiger dan gemiddelde samenstelling heeft, doordat de economische teruggang naar het lijkt zich het meest duidelijk zal doen voelen in Zuid-Europa en het Angelsaksische gebied.

Overheidsbestedingen

Hierover is op meer detailniveau al het nodige opgemerkt in paragraaf 2. Enkele aanvullende macro-economische observaties zijn de volgende. In de voorafgaande jaren zijn significante publieke middelen gereserveerd voor de versterking van de Noordelijke economie, waaronder op basis van de compensatiegelden in verband met het niet doorgaan van de Zuiderzeelijn of op basis van het Waddenfonds. Er bestaat vooralsnog geen reden om aan te nemen dat deze publieke middelen door de gevolgen van de kredietcrisis ter discussie zouden kunnen komen te staan; in tegendeel wellicht is er kans op versnelde inzet van deze middelen, als Noord-Nederland zich daar overtuigend sterk voor maakt. Desalniettemin is omtrent deze toegezegde middelen waakzaamheid op zijn plaats en is het van belang dat hierover geen enkele onduidelijkheid kan ontstaan.

Indien als gevolg van de kredietcrisis en de recessie de overheid op enig moment zou besluiten tot gerichte bestedingsimpulsen, bijvoorbeeld via ophogen van de FES-middelen, is het zaak om vanuit Noord-Nederland er op aan te dringen dat het gebied tenminste naar evenredigheid van de economische activiteiten mee deelt in de allocaties. Dit is temeer van belang daar gegevens uit het verleden omtrent FES-uitkeringen duidelijk aangeven dat Noord-Nederland naar alle criteria gemeten schromelijk is onderbedeeld. Dit punt zal voortdurend en met kracht in Den Haag dienen te worden aangekaart.

Het argument dat in deze discussie wel naar voren wordt gebracht is dat Noord-Nederland niet over voldoende projecten en programma's van goede kwaliteit en die aan de criteria voldoen zou beschikken. De SER-NN beveelt aan om na te gaan of dit argument enige grond heeft en om, los daarvan, vanwege de kredietcrisis en nieuwe te verwachten steunkaders nog actiever de portefeuille van subsidiabele projecten te versterken.

De SER-NN acht het van belang de drie bovengenoemde punten - borging en zo mogelijk versnelde doorvoering van bestaande toezeggingen, benadrukking van noodzaak evenredige toedeling uit FES- en andere middelen, en beschikbaarheid en uitbreiding van goede projecten portefeuille - bij de centrale overheid met nog meer nadruk en via gecoördineerde actie onder de aandacht te brengen.

Investerings

De omvang van de investeringsplannen in Noord-Nederland is historisch gezien groot tot zeer groot. Daarin vallen op de voorgenomen investeringen in de energiesector en in de sfeer van energietransitie, waarvan de omvang voor de komende vijf jaar door Stichting Energy Valley is geschat op zo'n €20 miljard. Ook daarnaast is sprake van een vrij omvangrijke investeringsactiviteit in diverse sectoren. Doordat echter de te verwachten investeringsimpuls in Noord-Nederland in belangrijke mate wordt bepaald door een overzienbaar aantal zeer grote investeringsprojecten (enkele nieuwe centrales en grootschalige investeringen in biochemie), is de regio daardoor relatief kwetsbaar voor de kans dat één of enkele van die projecten door de kredietcrisis niet doorgaan.

Door deze investeringen zal de komende jaren in Noord-Nederland sprake zijn van een significante bijdrage aan de groei en werkgelegenheid. De kredietcrisis kan evenwel de investeringsvoornemens beïnvloeden in de zin van doen uitstellen of zelfs afstellen. In vele gevallen zal de businesscase van de investeringen door vraag- en/of financieringsaspecten hoe dan ook worden verzwakt, waardoor de vertragende werking van flankerend beleid in de sfeer van vergunningen en dergelijke meer dan voorheen bepalend kan zijn voor het al dan niet uitstellen of zelfs doorgaan van de investeringen. Om die reden dwingt juist de kredietcrisis tot nog grotere medewerking van de zijde van provinciale en gemeentelijke autoriteiten dan voorheen, op straffe van het risico de investering te verliezen.

Het lijkt van groot belang om na te gaan welke investeringen of investeringscategorieën zich door de kredietcrisis en de daaruit resulterende economische ontwikkeling op het randje zijn gaan begeven van commerciële haalbaarheid. Immers juist dat zijn de projecten waar een iets positievere publieke opstelling het verschil kan maken. Dit pleit voor het doorlichten van de belangrijkste investeringsprojecten op het punt van het niveau van commerciële haalbaarheid. Zeker voor de omvangrijke voorgenomen investeringen, bijvoorbeeld ter omvang van meer dan €10 miljoen, is het wenselijk om zo mogelijk stuk voor stuk na te gaan waar een eventuele finale beslissing kritisch van afhangt, en waar dit factoren betreft die van publieke zijde zijn te beïnvloeden. De SER-NN beveelt aan dat een dergelijke inventarisatie zo spoedig mogelijk ter hand wordt genomen.

Het collectief van meer kleinschalige investeringen genereert evenzeer veel groei en werkgelegenheid. Ook hier gelden grosso modo vergelijkbare overwegingen als ten aanzien van de bovengenoemde grote investeringen. De SER-NN beveelt derhalve ook aan om op basis van steekproeven voor kleinere investeringen - van minder dan €10 miljoen - na te gaan of iets gezegd kan worden over verschuivende kantelpunten qua commerciële levensvatbaarheid van de voorgenomen investeringen.

Conclusie

In het zicht van de kredietcrisis en de verwachte recessie is de algemene uitgangspositie van Noord-Nederland relatief gesproken niet ongunstig. De consumptie zal naar verwachting niet harder door de economische neergang worden getroffen dan elders in Nederland, de export houdt zich door de pakketsamenstelling en door de regionale focus waarschijnlijk relatief goed staande, relatief omvangrijke publieke middelen zijn reeds voor de kredietcrisis toegezegd, en in de sfeer van de voorgenomen investeringen is historisch gezien sprake van een piek.

Het bovenstaande relatief gunstige beeld in ongunstige tijden wordt echter overschaduwd door enkele belangrijke risico's:

- eerder toegezegde publieke middelen zouden toch weer onder invloed van de recessie en de verslechterende overheidsfinanciën ter discussie kunnen worden gesteld, bijvoorbeeld op grond van het argument dat in Noord-Nederland sprake is van onvoldoende absorptiecapaciteit en onvoldoende goede projecten; ook kunnen bureaucratische of andere obstakels de tijdige activering van steunkaders vertragen en/of kunnen bottlenecks ontstaan doordat de aanvullende private financiering niet of niet tijdig kan worden geactiveerd.
- de investeringspiek hangt qua omvang sterk af van een relatief klein aantal spelers. Mochten één of enkelen daarvan door de kredietcrisis besluiten hun plannen te vertragen of zelfs af te blazen, dan heeft dit relatief sterke economische gevolgen voor de regio.
- Driekwart van de werkgelegenheid in Noord-Nederland vindt plaats bij het MKB. Dit segment heeft over het algemeen moeilijk toegang tot de steunkaders en zal mede daardoor minder profiteren van de steeds meer op innovatie en vergroening gerichte steun, inclusief de eventuele extra steunmogelijkheden vanwege de kredietcrisis. Het is daarom naar de mening van SER-NN van groot belang de innovatiekracht van het MKB te versterken en daarbij aan te sluiten bij de erkende 'Pieken' van de Noord-Nederlandse economie.

Geraadpleegde bronnen

- Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS), 2008.
- CBS STATLINE, 2008
- Noordelijke Arbeidsmarktverkenning, Rijksuniversiteit Groningen, 2007
- Koers Noord: op weg naar de pieken
- Economisch Instituut voor de Bouwnijverheid, 2008
- Innovatieagenda Energie, 2008
- Europese Commissie, COM(2008) 800 final, 'A European Economic Recovery Plan', 2008
- Diverse (concept)beleidsplannen (en akkoorden) binnen de Noordelijke regio voor een aantal sectoren
- Documentatie van verscheidene steunmaatregelen voor diverse sectoren, waarvan specifiek een aantal evaluatie rapporten t.a.v. NIOF, IPR en HRM-regelingen

Interviews

Met dank aan de geïnterviewden, voor het op korte termijn delen van informatie, eigen observaties en bruikbare inzichten

- Hans ter Welle, Provincie Groningen
- Herman Cock, Samenwerkingsverband Noord-Nederland
- Henk Emmens, Samenwerkingsverband Noord-Nederland
- Patrick Cnubben, Stichting Energy Valley
- Ron Lander, Samenwerkingsverband Noord-Nederland